

Андрій Содомора **Дерево в поемі**
Вергілія «Георгіки»:
відлуння через віки

Хто й нині ще знаходить час на проходи по Львові, той, певно ж, не оміне «кам'яниці-календаря» (або «пір року»), що на вул. Вірменській №23; при ній затримається найдовше, бо є що оглядати: лелеки, знаки Зодіаку, Сатурн (Хронос), сцени селянської праці та дозвілля («Весна», «Літо», «Осінь», «Зима»), що ілюструють відповідні вірші з поеми Вергілія «Георгіки» (рельєфи Гаврила Красуцького кінця ХІХ ст.), одне слово, – час.

Оглядаючи, можливо, й зловить себе на тому одвічному й довічному запитанні: «А що ж таке, врешті, час?..» Скільки голів, стільки й відповідей різних. Можлива – й така: «Час у його земних вимірах, в елегійній тональності, – то дерево». І мимоволі повторить знамениті рядки з Гомерової «Іліади», як їх озвучив Борис Тен: «Наче те листя на дереві – людські усі покоління: / Листя одне, обриваючи, вітер розносить, а інше – / Клечанням свіжим ліси укриває з новою весною. / Так і людські покоління – ці родяться, ті вже зникають». А далі, згадавши середньовічних вагантів: («Я – то вітру забавка, лист гіллі сухої»), інших новочасних поетів (годі знайти такого, у чиїх творах не проступав би образ дерева-часу), на якусь мить перейметься елегійним настроєм М. Зерова: «Тільки й вимовиш «осінь», коли, ідучи тротуаром, / Втомлени очі зведеш на облетілий каштан»)... Подумає про долю дерева в місті, загалом у нашому технізованому світі. А при тій думці вже напевно побачить безбожника Ерісіхтона з Овідієвих «Метаморфоз», що зрубав велетенського дуба, оселю лісових німф, дриад, і був за це скараний невситимим голодом.

Почує П'єра Ронсара, який, через тисячоліття, вторуючи Овідієві, озветься стурбованим за долю природи (дерево – її символ) окликом співця: «Стій, лісорубе, стій, впини блюзнірську руку...» («Гастінському лісорубові»)... Але чи може голос поета перехопити озброєну сокирою руку ненаситного у жазі збагачення безсердечного святотатця?.. А втім, хіба не відчуває сьогоднішній безбожник-Ерісіхтон тієї кари (ненаситність – важка хвороба), яку пророкував йому прадавній міф?..

Отож, кожен щось своє бачить, відчуває, про щось своє думає, оглядаючи рельєфи на кам'яниці «пір року». Мене ж приємно дивує присутність села в місті; села, яке, на жаль, відходить (чи вже відійшло) – з його реаліями (копи й полукіпки на полі, серп, терлиці, жорна, сани...), з його соковитою, – бо ж слово, як і рослина? закорінене у землю, – багатою на фразеологію, пісенною мовою; село з його природними життєвими ритмами, що гармоніюють з ритмами природи – порами року, порами дня, порами життя... А ще кам'яниця «пір року» підказала мені, що переспівувати першотвір можна не лише на папері (так Осип Шухевич, сучасник Г. Красуцького, переспівував українською мовою Вергілієві «Георгіки»), а й у камені: античний матеріал під різцем Г. Красуцького постає у сучасних йому, українських, барвах – наші селяни, наші знаряддя праці, наші музичні інструменти, наш дух... І ще одне: кам'яниці, що на Вірменській 23, отже, й Г. Красуцькому (з переспівом О. Шухевича все ще не ознайомився) завдячую тим, що я таки спромігся перекласти «Буколіки» й «Георгіки»: скільки разів зупинявся тут, – стільки й переконував сам себе: таки треба ті твори перекласти українською мовою, бо ж саме вони, а не «Енеїда», приносили авторові, коли працював над ними, найбільшу радість – тиху, глибоку радість спілкування з природою, з «першим зеленим храмом людини» – деревом...

Огляд мистецького твору, як і читання, – теж вибірковий. Кожен, зупиняючись перед кам'яницею «пір року», з особливою увагою приглядається до своєї улюбленої пори. Мене зворушує передчуття осені; захоплює – «скрипкова» (чи «віолончельна») осінь, заворожує – зима з її мовчазними снігами, із саньми, що наче летять у сніговій білості... Якось, уже вкотре оглядаючи «пори року», я пильніше приглянувся до дерева. На тих рельєфах

воно належить осені (весна – плуг; літо – серп; зима – сани) – «пізнається бо дерево з плоду» (Мт. 12, 33). У Г. Красуцького воно й справді обтяжене плодами – щасливе (згадаймо дерево у першому Псалмі). І все ж у поетичному словнику найчисленніші епітети дерева пов'язані не з корисним (*utile*), а з приємним (*dulce*): дерево *стрімке, струнке, високе, гінке* (*ardua, celsa, alta, procera*); *променисто зелене, зелене, вбране листям, кучеряве* (*virens, viridis, frondens, comans*); *тінисте, багате на тїнь, крилате* (*umbrosa, opasa, patula*); далі – те, чим дерево корисне: воно – *плодоносне, плодюче* (*fertilis, fecunda*). Вага останніх двох епітетів, по суті синонімів, примножується тим, що для античних усі дерева (пора звернути увагу на те) – жіночого роду. Г. Красуцький, маючи у своєму розпорядженні камінь і різець, міг увиразнити хіба що один із епітетів дерева – той, що вказує на плодючість: дерево у нашого різьбяр, вже згадувалося, рясніє плодами. Не пощастило тим епітетам, які вказують на висоту, стрункість дерева: з огляду на виміри фризу, дерево мусить бути низькорослим. А от у «Георгіках», про що згодом, домінує дерево, яке поєднує два протилежні світи: верхів'ям сягає Олімпу, корінням – у Таргар проникає.

Дерево обрамлює наймиліші для Вергілія його «сільські» твори – «Буколіки», тобто «Пастуші пісні», й «Георгіки» – «Поему про рільництво», як у Горація згодом – ліричні (Оди I, 1 – III, 30). Ось «сопілковий» зачин першої еклоги («еклога» – *вибрані* вірші; тут – *буколічна поезія*):

Titire, tu patulae recubans sub tegmine fagi
 Silvestrem tenui musam meditaris avena:
 Nos patriae finis et dulcia linquimus arva,
 Nos patriam fugimus: tu, Titire, lentus in umbra
 Formosam resonare doces Amaryllida silvas.

Тітіре, ти ото, лігши собі під буком розлогим,
 Пісню пастушу свою на тонкій наг्राєш сопілчині,
 Ми ж – і вітчизну свою, й солодкі лишаємо ниви,
 Ми – із вітчизни йдемо... Ти, Тітіре, в тіні півсонній
 Вчиш той гайок повторять Амарілли гожої ймення.

Так до свого приятеля, пастуха Тітіра, звертається інший пастух, якому не поталанило: втративши батьківську нивку (Октаві-

ан-Август винагороджував своїх ветеранів землею неможливих селян), він зі своїми кізками йде світ за очі. Вслухавшись в оригінал (античну поезію не читали – виголошували), почуємо переливи високих (Ti-ti-re) і низьких (tu ra-tu-lae) тонів сопілки, а наприкінці музикальної фрази – сопілкову трель: A-ma-ryl-li-da (звернімо увагу на перегук слова «трель» з жіночим іменем «Amaryllis»); побачимо – сусідній ліс, чи гайок (silva), що наче справді «вчиться» – повторює почуту пастушу пісню... Коли читач завдасть собі труда зіставити оригінал з перекладом, то, певно, зауважить, що «сопілковість» в українській (і не тільки українській) версії затирається, тьмяніє. Втішає хіба те, що кличний відмінок у даному випадку, в українській і латинській мовах, – збігається (Titire – Тітіре); у росіян – сопілка й тут не зазвучить: «Титир, ты, лежа в тени широковетвистого бука...»; вкрай небажані тут шиплячі «ж», «ш» дорешти руйнують звукопис першотвору...

Із сопілкового мережива постає образок – ідилія (грец. eidolon – *образок*): у тіні розлогого бука лежить собі горілиць пастух і награє на сопілці – вчить сусідній гайок повторювати співуче ім'я своєї любки – Амаріллі. От і говоримо про «перевагу змістові над формою»... Така перевага, на жаль, хоч яких зусиль докладаймо, – у перекладах з античної поезії: передаємо здебільшого «зміст»; втрачаємо – поезію, а тут, у Вергілія, – таки пісню, адже саме форма, пісенність, визначила жанр: «пастуші *пісні*».

Склавши дев'ять еклог-пісень, що є оригінальними наслідуваннями мотивів елліністичного поета Теокріта, і чотири книги «Георгік», Вергілій мовби проти сонця, з-під руки, дивиться на початок свого шляху – бачить того ж розлогого бука (до речі, випадкова гра слів: «буколіки» – «бук»), чує сопілкову трель Тітіра, що насолоджується спокоем і безпекою (sub tegmine fagi – досл.: *під окриттям, кривлею, захистом...*). І такий милий йому той образ, що повторює його ще раз – останнім рядком останньої книги «Георгік»: Titire, te patulae cecini sub tegmine fagi – Тітіре, славив тебе під наметом розлогого бука. І вже сумніваємося, хто ж награє на сопілці: Тітір, а чи сам Вергілій, бо ж наче себе самого він бачить там, де йому наймиліше, – одаль міської колотнечі, в тіні («Проживи непомітно» – радили епікурейці), у живому, душа

в душу, спілкуванні з природою: «Не для глухих же наш спів: одвічають ліси слово в слово», – ще раз, у десятій еклозі, наголосить поет на живому діалогові людини – з природою...

У центрі «Георгік», наче вертикаль, що тримає поему, – образ уже згадуваного велетенського дуба (впроваджує його в текст поеми практична порада: саджаючи дерево, корінь потрібно вкопувати в землю якомога глибше); корінь, що проникає у Тартар, росте у глибину; верхів'я, що сягає Олімпу, – у висоту. Дерево, отже, – жива ілюстрація латинського прикметника *altus*, що означає водночас і *високий*, і *глибокий* (згадаймо Геракліта: «Шлях угору й шлях униз – одне», а ще – голос берези із нашої пісні: «Що я вгору висока, що я в корінь глибока»). Ось цей пасаж із другої книги «Георгік»:

Глибше зате, в самі надра землі, ти дерево вкопуй,
Дуба – передусім: як верхів'ям в етерні висоти,
Так – у Тартар, у темінь густу, він корінням сягає.
Тож не страшні йому ні морози, ні зливи, ні бурі –
Вистоїть хоч би там що. Не одне він людей покоління
Бачив, долаючи часу напір, – за століттям століття.
Велет, туди й сюди могутнє гілля розіславши,
Сам же на дужих руках пишнотінну крону підносить.

Іноді (дозволю собі на невеликий відступ), побачивши щось, спохоплююся: «Десь я уже бачив це чи, може, читав...». Тим разом мені не довелося довго пригадувати. «Тим разом» – це цьогоріч у Шацьку, куди я взяв з собою «Георгіки», щоб мати змогу, коли вже переклад не йтиме, то хоча від тексту не відвикати... Був серпень, пора особливо пекучого сонця, особливо жаданої – тіні. З дубів, що ростуть над Пісочним озером, час од часу падали жолуді. Вдень у плесі озера то тут, то там віддзеркалювались білі хмаринки, що під вечір тікали за обрій, а вночі, у тому ж таки плесі, – густо висіювались далекі зорі, нагадуючи, що шлях угору й шлях униз – одне... Від початку літа я вже працював над «Георгіками»; дійшов саме до наведених вище рядків – про дуба, що єднає протилежні світи. Носив у пам'яті відповідні латинські гекзаметри, але на чіткість у перекладі не міг спромогтися. Чогось бракувало. І ось одного дня, сховавшись від сонця у тінь біля самого стовбура, я глянув угору, на розлогу крону того дуба. Ось тоді я,

врешті, *побачив*. Могутнє галуззя справді видалось дужими руками, що тримають розлогу тінь – для тих, хто був колись давно, хто нині є, хто буде у далекому прийдешньому. Згадав уже пройдений рядок – про дерево, що зростає із насіння, з жолудя: *Tarda venit seris factura nepotibus umbram – Дальніх потомків хіба отінятиме, повільноросле...* Хтозна, можливо, і той дуб зріс із жолудя. Скільки ж він ішов до тієї розкішної своєї тіні, «долаючи напір часу»?.. Уже вкотре докопуюся до сенсу метафор, порівнянь, епітетів... Усі ті засоби для того, щоб ми *побачили*. Вергілій *побачив* і хотів, щоб очима його душі *побачили* й інші – вибороли у часу крихту життя. В одній із тих крихт – велетенський дуб, що підтримує своїми невтомними руками життєдайну тінь, як міфічний Атлант – небесне склепіння... Момент, що промайнув понад дві тисячі років тому, силою мистецтва повторився: ми глянули на дерево так, як тоді – поет на нього глянув; ми ступили у цей же слід, у цій же миті побували, миті, яка належить вічності...

І все ж Вергілій не так подивляє висоту дерева, його порив до сонця, як гідну подиву любов, прив'язаність до землі: *Tantus amor terrae! – Що за жага до землі!* – ділиться поет із читачем своїм подивом. І то не до будь-якої – до своєї, рідної, землі: *Divisae arboribus patriae – Є ж і в дерев отчизна своя...* (щось протилежне до перекотипоя, яке «всюди є, отже, – ніде не є», – так Сенека про людину, якій не сидиться на одному місці). Вона, рідна земля, й додає їм снаги для зростання («краплю, щоб в бою сильніше стояти...»), для протистояння – вітрам, негодам, усіляким бідам, для того, щоб вони трималися твердим коренем – рідної землі (кажемо й ми: «Тримайся!»). У зв'язку з цим – застороги й поради при пересадженні дерев (також – виноградної лози). Дерево, сказати б, іде у прийоми – прийметься або не прийметься (як і запозичені слова: у слова теж – корінь). І це залежить не лише від землі, в яку пересаджують дерево, й не від самого дерева, а й від руки, яка його пересаджує: добра вона, господарська, а чи жорстка, захланна:

Той хлібороб, що жодних занять цуратись не стане,
Спершу подібне місце знайде й приготує потрібні
Саджанці й буде розсаджувать так, щоб ті не відчули,
Що переселено їх, що матір їм підмінили.

Ще ж на корі роблять знак – відмічають сторони світу,
Щоб, як зростали вони, яким боком чули спекотні
Подуви Австра, звідки Борей їм дихав у спину, –
Все повтори: поки вік молодий, важливо звикати.

Поки вік молодий... Овідієві доводилося звикати до чужини («Навіть тутешня вода, тутешнє повітря мені шкодять...», – нарікав вигнанець), коли йому було вже за п'ятдесят. Горацій із родинної Венузії переніс у сабінську свою посілість назви джерел та пагорбів, щоб хоча слова, якщо вже дерева не йдуть за ним, як за Орфеем, нагадували йому батьківську оселю... Кожен із римських поетів оспівав свою, де народився, малу вітчизну, кожен і велику, спільну для всіх, звеличив – Італію. У тій хвалі, яку Вергілій проспівав їй у «Георгіках», – дерево:

Тут зате ниви рясні, тут Вакха масійського соку –
Вдосталь. Не бракне маслин. Худоба – пашею сита...
Двічі отара – приплід і дерево плід дає двічі.
Довго стоїть тут весна, й не тільки за літа тут літо...

Але повернімося до центрального образу «Георгік» – дуба, який єднає світи. Світи не лише захмарні й підземні, а й наземні – світи різних культур, різних часів і народів. Відлуння того образу – у поезії С. Руданського «До дуба» («Нехай гнеться лоза...»)... «Хлоп, як дуб» – казали у нас. От про такого «хлопа», стоїчного мужа, що не гнеться, тримається свого, але й чуже поважає, – про нього й склав свою поезію шанувальник античної культури, перекладач «Іліади» С. Руданський. Пересажене на український ґрунт, дерево прийнялося, розрослося. Бо й сам ґрунт сприятливий, і рука, що пересажувала дерево, – господарська, тепла. Кожному – своє: лозі – гнутися; дубові – кріпитися (як Вергілій дає поради садівникові, так Руданський – дубові): «Нехай гнеться лоза, а ти, дубе, кріпись, – / Ти рости та рости, не хились, не кривись!» А щоб рости й не хилитись – треба глибини шанувати: «Ти глибоко у глиб твердий корінь пусти, / Гилля в гору розкинь, та рости, та рости!» Далі – як у Вергілія, лишень реалії – нові: «І до пекла достань, і у пекло заглянь; / І до хмари достань, і у небо заглянь.» І ось – найважливіша порада: «І весь світ обдивись, і усе розпізнай, / І що доброго є, ти у себе впивай».

Ця порада, не випадково, – у центрі твору, під особливим акцентом. Ще ж бо античні зауважили: людина схильна не так щось добре переймати, як зле (*Malum exemplum imitabile* – *Найгірше наслідуюмо поганий приклад*). І знову – контури могутнього, неситного дерева – сторожа, опори світу: «І у силі, добрі як скала затвердій, / І як Бог світовий на сторожи ти стій»; дерева – як духовної вертикалі: «І пташки світові защебечуть тобі, / І співак відпінче, заспіває тобі...». Вертикалі, яку підрубує людина, – згадаймо ще раз Овідієвого Ерісіхтона і сумне відлуння тієї легенди у П'єра Ронсара, як передав те відлуння українською Ф. Скляр:

Палаце гордих птиць! Вже під шумливе гілля
Не прийде ані лань, ні олень на привілля.
Не звабить мандрівця густа зелена тіль
Сховатись в день жаркий від сонячних промінь.
З собакою пастух сюди вже не загляне,
Не сяде на траві духмяної поляни,
Не гратиме в дуду, опершися на пень,
Жаннеті про любов не заспіва пісень...

Невеселий, що й казати, пейзаж, надто – у подальших рядках цього твору:

Прощай, старий! Прощай, священна тіль узлісь!
Барвистий килим трав, шанований колись,
Зневажений тепер; байдужі пішоходи
Не знайдуть більше тут п'янокі прохолоди,
Не сядуть відпочити в зеленій гущині –
Губителів твоїх клястимуть в літні дні...

«Жити у злагоді з природою», «Йти за природою, як за провідницею» – найважливіші засади античної, передусім стоїчної, філософії. Ідучи у кам'яні хащі мегаполісів, людина справді байдуже душею, прощається з природою, занурюється у віртуальний, «несопілковий», світ...

Головна причина, яка спонукала Вергілія до написання «Поєми про рільництво» (про це – М. Гаспаров у передмові до російського перекладу творів Вергілія: М., 1979) – особиста: «Вергілія у дидактичній поемі приваблювало саме те, що викликає відразу у сьогоdnішнього читача, – безсюжетність і безгеройність <...>

«Георгіки» – поема не агрономічна, а філософська». І це правда. Не в розгортанні дії, а в поетиці слова, у його багатовимірності – глибина Вергілієвих творів. Але як передати цю поетику?.. Про це – знову ж Гаспаров: «Поеми, де головне – розповідь, можуть подобатись і в перекладі; поеми, де живе і звучить кожне слово (а такий весь Вергілій), вимагають перекладача-мовотворця, які бувають рідко». Не диво, що найбільшого розголосу набула саме «Енеїда», де переважає, власне, те, чим Вергілій не захоплювався – дія і героїка. Слава автора «Енеїди» – голосна, якої поет цурався; слава автора «Буколік» і «Георгік» – тиха; про таку й мріяв «мужик із Мантуї» (у першому рядку – натяк на поему Лукреція «Про природу речей»):

Хай уже не доступлюсь тих дивних явищ природи,
 Бо перешкодою – кров: не будить, не гріє вже серця, –
 Хай!.. Аби лиш кругогляди сільські, гаї та потоки
 Ї далі я, одаль слави, любив! О, де ви, Сперхея
 Ниви, Тайгета верхи, – де діви лакедемонські
 Вакха славлять?.. О, хто б одніс мене у прохолодні
 Гема доли, під зелене гілля, в його тінь велетенську?..

Вергілій – поет майбутнього (саме так М. Гаспаров назвав згадану передмову), бо «золотий вік» він бачить у майбутньому:

А таки прийде колись та пора, коли у краях тих,
 Краючи землю плугом кривим, натруджений ратай
 Знайде перержавілі клоги, наконечники ратищ,
 Чи у порожній шолом лемешем ударить важеним...

«Ми воістину самі докладаємось до зусиль орача, що натискає на чепіги; чуємо порожнистий, як пам'ять, звук тих проржавілих шаркалуп, що котяться під ударами лемеша. Це ми зорюємо ниву минулого, добуваючи на світ викривальні обломки. Магія мистецтва наділяє мить вічністю...», – слова Поля Клоделя, справжнього цінителя Вергілієвого слова. Ось останній рядок цього пасажу, що наприкінці першої книги «Георгік» (його й наводить французький поет): Et gravibus rostris galeas pulsavit inanes.

У цьому золотому віці (щоб його дійсно зігрівало золото душі) людина мала б віднайти стежку до Слова, «високого дару

богів», ступити до нього, як ступаємо до Храму, й знаходити у ньому невичерпне джерело щастя... У чому воно?.. У тому, – відповідали в один голос мислителі давнини, – щоб жити у злагоді з природою»... Отже, додамо, – з самим собою... Наразі йдемо іншою стежкою, – пропагуємо «легкодоступне, «загальнозрозуміле», «орієнтоване на дію» («загальнопланетна цивілізація»), – тож не можемо сказати словами М. Лукаша (така фраза – в одному з його перекладів): «А йдеться вже до того!». Можемо хіба що, як і Вергілій понад дві тисячі років тому, додавати своїй мрії, щоб вона не вмерла, – віри: «А таки прийде колись та пора!..» – *Scilicet et tempus veniet...*

Такі от чи подібні думки снуватиме той, хто, не пошкодувавши часу, зупиниться перед кам'яницею «пір року». Врешті, відійде, куди кличуть справи (*occupationes*), які «окупають» нас, точніше – вузькими межами окреслену територію нашого життєвого часу. Відійшовши – за мить опиниться в інших, далеких від природи, міських ритмах... Але перед тим, аніж відійти, ще раз кине оком на якусь постать у сценах, що на кам'яниці. Мою ж увагу у «серпневій» сцені привертає жінка зі снопами в руках. Поки чоловік у брилі завершує полукіпок, вона, при хвилинній перерві в роботі, задивилася кудись, так мені здається, понад міські будівлі, де вже до вечірнього пруга хилиться сонце (в моєму селі казали: «на хлопа» чи на два, три «хлопи» до заходу). І там, на далекому обрії (знову ж в моїй уяві) бачить, на привіллі, велетенське дерево й гостинну тінь, яку воно стелить; чує тендітний голос соплки, що так дивно, так самотньо звучить у кам'яних лабіринтах великого міста...